

Zorica Divac

PRILOG PROUČAVANJU SAVREMENIH PROMENA U PORODIČNIM OBREDIMA
(Ispitivanja u Donjem Uvcu)

Period izgradnje socijalizma u našoj zemlji obeležen je, između ostalog, naglim preobražajem tradicionalne, seljačke kulture. Već duže vreme se u našoj nauci, posebno u našoj etnologiji, proučavanju ovih složениh procesa posvećuje velika pažnja. Međutim, svi aspekti pomenute problematike još uvek nisu proučeni u dovoljnoj mери. Tako su, na primer, postignuti značajni rezultati u istraživanju savremenih promena u oblasti materijalne, unekoliko i socijalne kulture, dok su na području duhovne kulture mnoga pitanja ostala nedovoljno obradjena ili, bar, nedovoljno objašnjena. Ova konstatacija se posebno odnosi na probleme menjanja i nestajanja magijskih i religijskih obreda u našem narodu¹. Kao što se može videti već iz samog naslova, naše saopštenje predstavlja pokušaj da se istraživanjem specifičnih oblika obredne prakse u specifičnim, lokalnim uslovima doprinese boljem poznavanju ove, u osnovi manje poznate problematike.

Razmatranja u ovom radu zasnivaju se na podacima koje smo prikupili u seoskim naseljima Donjeg Uvca, oblasti koja se prostire oko ušća reke Uvac u Lim. Empirijska istraživanja su obavljena najvećim delom u dva naselja - štrpcima i Rači. Pomenuta naselja se nalaze na suprotnim obalama reke Uvac, koja u svom donjem toku predstavlja prirodnu granicu između Srbije i Bosne i Hercegovine. Njihovo stanovništvo je istog porekla i iste (pravoslavne) vere, ali je u prošlosti živelo i u različitim društvenim i političkim uslovima². To je uticalo na stvaranje izvesnih razlika u načinu života

i kulturi lokalnog stanovništva. Međutim, posle njihovog¹⁴³ pripajanja jugoslovenskoj državi, te razlike su postepeno izčežavale, tako da se danas o ovom kraju može govoriti kao jednom relativno homogenom kulturnom području³.

Sve do novijeg vremena stanovništvo Donjeg Uvca je velikim delom bilo izolovano od opštih tokova savremenog života. Stoga je razumljivo što je njegova kultura dugo očuvala izrazito tradicionalna obeležja. Tek u periodu posle drugog svetskog rata, u okviru složenog procesa izgradnje socijalističkih odnosa, došlo je do uočljivih promena na kulturnom planu. Kao presudan događaj u životu ove oblasti može se označiti izgradnja industrije automobila u obližnjem Priboju na Limu (1953.g.)⁴, koji se za relativno kratko vreme razvio u značajan privredni i administrativni centar. Izgradnja ovog velikog industrijskog kompleksa izazvala je suštinski preobražaj u ekonomskoj strukturi lokalnog stanovništva, koje se od izrazito agrarnog sve više pretvara u industrijsko. Promene u ekonomskoj bazi nužno su izazvale odgovarajuće promene i u nadgradnji: izmenjen je njegov način života ili - šire uzeto - njegova kultura.

Logično se može pretpostaviti da je profesionalna preorijentacija stanovništva proučavanih naselja bila presudan faktor i u transformaciji onog dela tradicionalne kulture koji se može označiti opštijim pojmom obredne prakse. Prihvatajući ovu hipotezu, ujedno smo odredili i osnovni cilj saopštenja: pokušaćemo da utvrdimo uzročno-posledičnu vezu između promena zanimanja ispitivanog stanovništva i procesa transformacije (odnosno nestajanja) tradicionalnih formi obrednog ponašanja.

Porodična zajednica odnosno (što je najčešće isto) seljačko domaćinstvo predstavlja uobičajeni društveni okvir obredne prakse u našem ruralnom društvu⁵. Najrazgranatiji sistem obreda vezan je upravo za porodicu, odnosno domaćinstvo. Stoga razmatranje procesa transformacije pomenutog obrednog sistema ima suštinski značaj. Očigledno je, međutim, da bi analiza savremenih promena u svim oblicima porodičnih obreda zahtevala mnogo širu raspravu od jednog ovakvog priloga. Okviri analize će zbog toga biti znatno užii. Naše ispitivanje

usmerićemo na dve značajne grupe tih obreda - na one forme obrednog ponašanja koje su vezane za praznovanje Božića i praznovanje krsnog imena (porodične slave).

Prilikom formiranja istraživačkog modela, morali smo imati u vidu dve činjenice:

1) u naseljima Štrpci i Rača danas ne postoji ni jedno domaćinstvo čija se ekonomija zasniva isključivo na poljoprivredi, ali takodje nema ni domaćinstva čiji članovi pripadaju isključivo radničko-službeničkom sloju. Drugim rečima, sva domaćinstva su po profesionalnoj orijentaciji "mešovita"; njihova ekonomija počiva na dvostrukim prihodima - od zemlje i od ličnog dohotka;

2) naša istraživanja su pokazala da proces profesionalne preorijentacije ipak nije tekao jednakim intenzitetom. Naime, neka domaćinstva su još uvek zadržala više agrarni karakter, dok su ga druga gotovo izgubila. Najjasniji pokazatelj ekonomskog karaktera domaćinstva je profesionalni status domaćina kuće⁶. Postoje jasne razlike između domaćinstava čiji je domaćin ostao zemljoradnik i domaćinstava čiji se domaćin uključio u opštu privredu. Mi, dakle, uslovno možemo govoriti o "poljoprivrednim" i "nepoljoprivrednim" domaćinstvima. Potrebno je napomenuti da domaćin nije samo nosilac privredne već i obredne aktivnosti domaćinstva. Stoga se razlike između ove dve grupe domaćinstava u ekonomskom pogledu nužno moraju odraziti i u obrednoj praksi.

Prva od navedenih činjenica ukazuje na postojanje opšteg procesa transformacije porodičnih obreda; druga činjenica ukazuje na neujednačenost tog procesa. Prema tome, neophodno je pratiti i opšte promene u porodičnim obredima, kao i one koje su vezane za obrednu praksu samo jedne od izdvojenih grupa. Upoređivanjem promena u obrednom ponašanju pripadnika "poljoprivrednih" i "nepoljoprivrednih" domaćinstava moguće je doći do odredjenih zaključaka o uticaju profesionalne preorijentacije stanovništva na proces menjanja i nestajanja porodičnih obreda.

II

Kao i u drugim krajevima, tako je i u naseljima Donjeg Uvca, Božić predstavljao najznačajniji praznik u toku godine. Božićni praznici su nekad bili praćeni komplikovanim ritualom, u kome su dominirali magijski i religijski obredi posvećeni obezbeđivanju ekonomskog prosperiteta domaćinstava u toku nastupajuće godine⁷. Iako su se neki od tih obreda i do danas zadržali, zapaža se određeno odstupanje od tradicijskih normi. Sam praznik se proslavlja smanjenim intenzitetom i u izrazito redukovanom obliku. Proces redukcije posebno je karakterističan za one obrede koji su neposredno vezani za poljoprivrednu proizvodnju. Pošto poljoprivreda za većinu domaćinstava danas predstavlja sporedan izvor egzistencije, pomenuti obredi bivaju lišeni smisla, pa se izvode automatski, samo zbog toga što tako nalaže tradicija. U njihovom izvođenju je stalno prisutna težnja za izostavljanjem suvišnih detalja. Kod "nepoljoprivrednih" domaćinstava, koja imaju minimalni fond useva i stoke, često nedostaju i najneophodniji uslovi za obavljanje obredne prakse: izostaju, na primer, obredi u kojima se upotrebljavaju seno i slama, u kojima se vrše magijske radnje oko stoke i slično, jer više nemaju pomenutih dobara.

U obrede sa izrazito agrarnim obeležjem ubraja se, svakako, unošenje božićne slame u kuću i njeno prostiranje po podu. Nekada je ovaj običaj bio praćen brojnim tradicijskim postupcima: preko slame je postavljena prostirka na kojoj su obedovali svi ukućani, preko nje su po uglovima bacani orasi i lešnici, itd. Slama je ostavljena u kući do poslednjeg dana Božića, kad je iznošena u voćnjak i obavijana oko stabla šljiva. Danas se kod "poljoprivrednih" domaćinstava slama prostire samo po dvorištu, sutradan se pokupi i stavlja na šljive. Obredi unošenja slame u kuću, obedovanje na njoj, kao i bacanje oraha i lešnika, potpuno su izobičajeni. "Nepoljoprivredna" domaćinstva, koja više i nemaju svoju slamu, napustila su ovaj obredni kompleks.

U ovu grupu obreda možemo uvrstiti i one, koji su vezani za dolazak položajnika. Položajnika, čija je funkcija bila nasledna, nazivali su "Radovanom", jer su smatrali da on donosi radost u kuću. Verovalo se da on obezbedjuje plodnost useva i stoke u toku nastupajuće godine. To jasno pokazuju i neki detalji u njegovom ponašanju, posebno radnje koje je obavljao oko ognjišta, odnosno badnjaka. Položajnik je, naime, dolazio u kuću pre sunčevog izlaska, džarao vatru od badnjaka i izgovarao tradicionalnu magijsku formulu: "Koliko varnica, toliko novaca, ovaca, telā" itd. Zatim je obilazio ognjište, darovao ga novcem i doručkovao na slami ogrnut prostiračem. U "poljoprivrednim" domaćinstvima obredi se položajnikom se i danas održavaju, ali u sažetoj formi. Izostavljeno je, recimo, doručkovanje na slami i ogrtanje položajnika prostirkom. "Nepoljoprivredna" domaćinstva više nemaju položajnika. Njegove dužnosti preuzima sam domaćin, koji i ne izgovara magijske reči prilikom džaranja vatre. On najčešće i nema useva ili stoke čije bi zdravlje i plodnost mogao poželeti.

Proizvodnu funkciju su nekad imali i obredi u vezi sa mešenjem česnice. Ovi obredi se u izvesnoj meri održavaju samo u "poljoprivrednim" domaćinstvima. Česnica se i danas mesi od "nenačete" vode i brašna. U kolač se stavljaju predmeti koji treba, imitativnim putem da obezbede sva dobra u toku godine. Stavlja se, na primer, novac, grah, seno, parče od jarma, i dr. I "nepoljoprivredna" domaćinstva prave česnicu, ali osim novca - iz razumljivih razloga - izostaju svi drugi simboli.

Za božićne praznike bili su vezani i mnogi obredi posvećeni isključivo napretku stoke i živine. Međutim, kako mnoga, posebno "nepoljoprivredna" domaćinstva imaju samo minimum stoke i živine, ovi obredi su uveliko napušteni. Tako se, na primer, u mnogim kućama više ne mesi kolač za volove na mali Božić, ne stavlja se iverak od badnjaka pored krava (da bi ove imale mleka), ne hrani se živina unutar magijskog kruga (koji se obrazovao od kanapa kojim je vezivano seno) i sl.

Prethodni primeri pokazuju direktnu vezu između napuštanja poljoprivrede i promena u okviru božićnog rituala. Međutim, uticaj profesionalne reorijentacije može da bude i posredan. Prelazak na novo zanimanje redovno predstavlja i prelazak na nov način života. Uključivanjem u opštu privredu, čovak mnogo brže usvaja nova shvatanja, nove kulturne tekovine i obrasce⁸. Karakteristično je, na primer, da je tek u vreme masovnijeg zapošljavanja lokalnog stanovništva u pribojskim fabrikama, delimično napušten tradicionalni enterijer kuće i zamenjen novim, "industrijskim". Svakako najuočljiviji momenat u tom procesu je zamena ognjišta štednjakom. Prirodno je da su i svi obredi koji su nekad bili vezani za ognjište izobičajeni ili, bar, radikalno izmenjeni⁹.

U okviru božićnog rituala takvu sudbinu su, recimo, doživeli obredi u vezi sa svetim drvetom - badnjakom. Nekad je za badnjak korišćeno manje stablo cerovog, redje nekog drugog drveta. Danas se u "poljoprivrednim" domaćinstvima badnjak sastoji iz tri cepanice, čija veličina zavisi od veličine ložišta štednjaka. U "nepoljoprivrednim" domaćinstvima je nekadašnje drvo zamenjeno samo jednom granom.

Pored Božića, najznačajniji porodični praznik u naseljima Donjeg Uvca jeste slava, ili krsno ime. Slavski ritual je nekad bio veoma dugotrajan i složen. Danas je on velikim delom sveden na fragmente. I u slavskom ritualu karakteristično je napuštanje onih oblika obrednog ponašanja koji su neposredno vezani za poljoprivredu.

Specifični primer u tom pogledu predstavljaju brojne zdravice. Njima su nekad ritualno izražavane želje za zdravljem i srećom ukućana, a naročito za obiljem i plodnošću useva i stoke. Izgovaranje starih tradicionalnih zdravica ni danas nije retko. Međutim, posebno kod "nepoljoprivrednih" domaćinstava, potpuno su napuštene one, koje se odnose na uspeh u zemljoradnji i stočarstvu.

Izraziti agrarni karakter imao je ranije i obred lomljenja slavskog kolača. Polovina tog kolača stavljala se u sito i prekrivala peškirom, a zatim je sve zajedno dizano u vis pri tom se izgovaralo: "E, ovolika ti bela pšenica

rodila". Danas se u "nepoljoprivrednim" domaćinstvima još uvek održao običaj stavljanja slavskog kolača u sito i prekrivanje belim peškirom, ali se njegovo dizanje u vis i izgovaranje magičnih reči više ne upražnjava, jer se ni pšenica više ne seje.

Napuštanje poljoprivrede sve se više odražava i u strukturi obrednih jela. Napuštaju se tradicionalna jela koja su najčešće proizvod samog domaćinstva, i zamenjuju se novim, kupovnim. Tako se, na primer, "nepoljoprivredna" domaćinstva ne prave slavski kolač od domaćeg, već od kupovnog brašna; za trpezu se pripremaju smrznuti tovljeni šarani, pomorandže itd. Pomenute namirnice se danas već smatraju obavezanim rekvizitima slavskog rituala.

Višečasovni boravak na radnom mestu znatno je uticao na promene u sadržaju vremena u životu žitelja ovog kraja. To se odrazilo i na dužinu i način proslavljanja porodičnih praznika¹⁰. U tom pogledu slava je karakterističan primer. Nekada je slavljenje počinjalo uoči slave, a zatim se produžavalo puna tri dana. Danas se celokupan ritual izvodi u skraćenim vremenskim okvirima: slavi se samo dva dana - sam dan slave i drugi dan (okrilje). I sami gosti se zadržavaju mnogo kraće nego ranije. Niko više ne noći kod "slavara", kao što je ranije bio običaj. Posete dobijaju čisto formalni karakter i ponekad ne traju duže od 10-15 minuta. Najzad, zbog toga što se sa posla dolazi kasnije, pomeren je i vreme slavskog ručka. On se obavlja u popodnevnim časovima, dakle, mnogo kasnije nego što je to bilo u prošlosti.

Zaposlenost domaćina ili drugih ukućana u Priboju čest je uzrok njihove aktivnosti u vreme izvodjenja slavskih obreda. To ponekad dovodi do poremećaja u strukturi rituala. Prema veoma staroj tradiciji, domaćin nije smeo da sedne, već je na nogama morao da dočekuje, dvori i ispraća goste. Ukoliko bi se umorio i prekršio ovo pravilo, zamenjivao bi ga neki od njegovih sinova. Danas, kada su mlađji često zaposleni, dešava se da domaćin sedne a da ga niko ne odmeni, što se ranije nije moglo ni zamisliti. Inače, slavsku sveću po običaju uvek pali muškarac. Dogadja se, međjutim, da pomenuti obred - u odsustvu muškaraca - obavlja žena, najčešće

domaćica. Na kraju, treba napomenuti da pripadnici mlađjih generacija u pojedinim slučajevima i napuštaju proslavljanje krsnog imena. Katkada mlađji stanovnici ovog kraja, posebno oni koji se školuju ili su zaposleni u gradu, koji su učlanjeni u Savez komunista, neće da slave. Doduše, oni dolaze u roditeljsku kuću na taj dan, ali pri tom se ne mole, ne jedu koljivo, jednom rečju, ne učestvuju u izvodjenju slavskih obreda.

III

Iz dosadašnjih izlaganja jasno se vidi da je proces napuštanja poljoprivrede i uključivanja u opštu privredu prouzrokovao znatne promene u onim oblicima obredne prakse koje je narod ovog kraja vezivao za proslavljanje Božića i slave. Naša empirijska istraživanja su pokazala da se uzročno-posledični odnos između tog opšteg ekonomskog procesa i procesa transformacije pomenutih obreda ispoljava u nekoliko različitih oblika:

1) napuštanje^m poljoprivrede napuštaju se tradicionalni motivi većine obreda u okviru božićnog i slavskog rituala. Stoga se veliki broj obreda koji su izražavali težnju za obezbedjenjem plodnosti i napretka useva i stoke delimično napuštaju a delimično izvode u redukovanom obliku;

2) napuštanjem poljoprivrede gubi se i tradicionalna materijalna osnova ovih obreda. Ne koriste se više rekviziti načinjeni od poljoprivrednih proizvoda (slame, sena), kao ni obredna jela, koja je proizvelo samo domaćinstvo (kolač od domaćeg brašna, i sl.);

3) uključivanje u opštu privredu zahteva reorganizaciju vremena posvećenog obavljanju rituala. Vreme proslavljanja se znatno skraćuje, što dovodi do pomeranja ili napuštanja pojedinih obreda;

4) boravak na radnom mestu često je razlog odsustva izvodjača obreda, posebno domaćina koji je, kao što je rečeno, nosilac porodičnog kulta. U takvoj situaciji se pojedini obredi ili napuštaju ili izvode u izmenjenom obliku.

Prethodni stavovi ukazuju na direktan uticaj zapošljavanja stanovnika proučavanih naselja na njihovo obredno ponašanje. Međutim, istaknuto je da takav uticaj može biti i presudan. Uključivanje u opštu privredu nije jedini, ali je svakako jedan od najznačajnijih faktora uključivanja u tokove savremenog života. Zaposleni stanovnici proučavanih naselja prednjače u prihvatanju tekovina savremene civilizacije, u usvajanju modernih shvatanja i modernijeg načina života. Neki navedeni primeri jasno pokazuju da se takvi preobražaji uveliko odražavaju i na obrednoj praksi: s jedne strane, obredi dobijaju nove forme (primer badnjaka u vezi sa zamenom ognjišta štednjakom) a, s druge strane, oni postaju izobičajeni (primer da mladi radnici i učenici napuštaju slavu). Uticaj zapošljavanja je u tom pogledu mnogo složeniji nego što se može zaključiti na prvi pogled.

Naša istraživanja su pokazala da je širok proces transformacije i raspadanja tradicionalnog sistema božićnih i slavskih obreda neujednačen, i to na dva plana. Uočljiva je neujednačenost u stepenu destrukuiranja božićnog i slavskog rituala. Lako je primetiti da je božićni ritual više obuhvaćen ovim procesom i u kvantitativnom i u kvalitativnom pogledu. Prema našem mišljenju, za to postoji više razloga: jedan deo božićnih praznika uklopljen je u proslavljanje Nove godine, zatim slavski obredi predstavljaju tradicionalni način ispoljavanja nacionalne pripadnosti, itd. Ovi različiti stepeni transformacije božićnih i slavskih obreda verovatno proističu i iz razlika u društvenom karakteru pomenutih praznika. Dok je božićni ritual vezan isključivo za okvire domaćinstva, u slavskom ritualu prisutni su elementi komunikacije između domaćinstava i uže lokalne zajednice. Prirodno je pretpostaviti da se promene u ekonomskoj strukturi domaćinstava u većoj meri odražavaju na božićnom obrednom sistemu, koji ima isključivo privatni, porodični karakter.

Osim toga, upoređujući obredno ponašanje članova domaćinstava koja smo uslovno nazvali "poljoprivrednim", sa obrednim ponašanjem onih koja smo označili kao "nepoljoprivredna", možemo uočiti da je proces menjanja i napuštanja

151

proučavanih obreda korelativan procesu deagrarizacije stanovništva ovog kraja, odnosno procesu njegovog uključivanja u opštu privredu. Naime, oblici obredne prakse koje smo konstatovali kod prve i druge grupe u većini slučajeva ispoljavaju se kao dve faze u procesu njihove transformacije.

Potrebno je imati u vidu da se pomenuti proces zapošljavanja nastavlja sve većim intezitetom te se može očekivati da će se i proces raspadanja tradicionalnog sistema porodičnih obreda, kao njegova neminovna posledica, odvijati sve bržim tempom.

NAPOMENE

1. Videti, na primer: D. Bandić, R. Rakić, O proučavanju savremenih promena u običajnom životu našeg naroda, Simpozijum Etnološko proučavanje savremenih promena u narodnoj kulturi, Posebna izdanja Etnografskog instituta 15, Beograd 1974, 79-91 i tamo navedena literatura; Z. Zečević, Promene materijalne, a postojanost duhovne kulture u severozapadnoj Srbiji, Simpozijum Etnološko proučavanje savremenih promena u narodnoj kulturi, Posebna izdanja Etnografskog instituta 15, Beograd 1974, 183-189. itd.
2. U periodu austrougarske uprave nad Bosnom i Hercegovinom (1878-1918) naselja Štrpci i Rača bila su odeljena društvenom granicom. Dok su Štrpci bili pod vlašću Austrougarske, Rača je ostala sve do 1912. godine pod turskom upravom (M. Mandić, Povjest okupacije Bosne i Hercegovine 1878, Zagreb 1910, 93; A. Bejtić, Priboj na Limu pod osmanlijskom vlašću 1418-1912, Sarajevo 1945, 27, 28.
3. Videti: S. Trifković, Višegradski Stari Vlah, SEZb V, Naselja 2, Beograd 1903, 611 i d.; M. Lutovac, Priboj na Limu, Zbornik radova Ei 3, Beograd 1961, 1-16; A. Bejtić, n. d., 1-30.; A. Bejtić, Rudo i rudski kraj kroz vekove, Rudo, Sarajevo 1971, 179-241. itd.
4. Osim industrije, bržoj deagrarizaciji doprinela je i izgradnja pruge Beograd - Bar (P.I.B. Vlahović, Neki problemi akulturacije uz gradilišta pruge Beograd - Bar kroz Srbiju, Glasnik Ei XXI, Beograd 1973, 153-169).
5. Videti: S. Šuvar, Izmedju zaseoka i megalopolisa, Biblioteka sociologije sela, Zagreb 1973, 42, 65.
6. I. Josifovski, Mešovita domaćinstva kao nosioci promena, Sociologija sela 39, Zagreb 1973, 55.
7. Š. Kulišić, Iz stare srpske religije, Beograd 1971, 32-74.
8. Videti: I. Josifovski, n.d., 55.

9. Videti rad D. Drljače, Nestajanje otvorenih ognjišta u uslovima socijalističke izgradnje u našoj zemlji, Zbornik radova E1 4, Beograd 1962, 103, a posebno nap. 25.
10. S. Šuvar, n.d., 88-89.